

DİN ÖĞRETİMİ TEMELLERİ: KIRGIZİSTAN ÖRNEĞİ

Arař. Gör. Cazgöl COLALİYEVA

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

cazgul.colaliyeva@manas.edu.kg

Öz

Son zamanlarda dünya ülkelerinde en çok tartışılan konulardan bir tanesi de din derslerinin genel eğitim sisteminde yer alıp almaması konusudur. Bu durumu din alanında yeniden yapılanma faaliyetlerinin başlaması ve dinin bütün dünyada yükselen bir değer haline gelmesiyle açıklayabiliriz. Günümüzde, Batı ülkelerinin çoğunda, “Niçin din eğitimi?” tartışması yerine “Nasıl bir din eğitimi?” sorusu üzerinde çalışmalar yapılarak, okulda din öğretiminin farklı modelleri sunulmaktadır. Kırgızistan’da ise, “Niçin din eğitimi?” tartışmaları halen devam etmektedir. Genel eğitim sisteminde din dersinin meşruiyetini ortaya koymak için dinin insan ve toplum hayatındaki önemini açıklamamız ve okulda din eğitiminin dayanaklarını ve temellerini belirtmemiz lazımdır. İşte bu makalede, Kırgızistan örneğinden hareketle, okulda din öğretiminin insani, toplumsal, evrensel, felsefi ve hukuki temellerini açıklayarak, “Niçin okulda din öğretimi?” sorusuna cevap aramaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Kırgızistan, din öğretimi, okulda din öğretimi, din öğretiminin temelleri.

THE BASES of RELIGIOUS EDUCATION: THE CASE of KYRGYZSTAN

Abstract

One of the most controversial topics in recent years in the world countries is whether religious education should be included in the general education system or not. This can be explained by the beginning of the restructuring activities in the religious sphere and the rise of religion as an important value in the whole world. Today, the question of “Why religious education is needed?” has been solved in the majority of western countries. Instead of this question, “How to teach religion?” is being discussed and different models of religious education in school are being developed. In Kyrgyzstan, debates about “Why religious education is needed?” are still continuing. In order to find out the legitimacy of religious training in the general education system, it is necessary to clarify the importance of religion in life of people and society, and to define the bases of religious education in school. In this article, we will try to find answers to the question of “Why religious education is needed in school?” by explaining the human, social, universal, philosophical and legal bases of religious education in public schools in Kyrgyzstan.

Keywords: Kyrgyzstan, religious education, religious education in school, bases of religious education.

Giriş

Din ilk insanla başlamış olan gerçek bir olgudur. Tarih bilimi bize geçmişte hiçbir dönemde insanların dinsiz bir hayat geçirmediklerinden haber vermektedir. Her dönemde ve toplumda mutlaka bir dinin, bir inanç sisteminin varlığını görebiliriz.¹ Günümüzde de insanlık

¹ Mustafa Öcal, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve Öğretim Yöntemleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları, 2015, s. 23.

dine yoğunlaşmakta, zira modernite ve teknoloji, insanın anlam arayışına sağlıklı bir cevap verememektedir.² Din alanındaki yeni yapılanma, din dersinin örgün eğitimde yer alıp almaması sorusunu gündeme getirmiş ve bütün dünyada, “niçin din eğitimi?” tartışması etkin bir şekilde konuşulmaktadır.³ Kırgızistan’da da benzer tartışmanın mevcut olduğunu söyleyebiliriz.

Ülkemizde 2016-2017 eğitim-öğretim yılında pilot uygulama olarak 10 okulda din dersinin verilmeye başlaması⁴ “niçin din eğitimi?” tartışmasına yönelik olumlu adımların atıldığını göstermektedir. Ancak sorunun tamamen çözüldüğünü söylemek için vakit henüz erkendir. Din dersinin ülkenin genel eğitim müfredatında yer alıp almaması konusu halen belirsizliğini korumaktadır.

Makalemizde, Kırgızistan’ın genel eğitim sisteminde din dersinin meşruiyetini tartışmaya çalışacağız. Bu bağlamda okulda din eğitiminin insani, toplumsal, evrensel, felsefi ve hukuki temellerini Kırgızistan örneğinde açıklayarak, “niçin okulda din eğitimi?” sorusuna cevap vermeye çalışacağız.

1. Modern Dönemde Din ve Din Öğretimine İlişkin Tartışmalar

Din ve eğitim kavramları insanlık tarihi kadar eski kavramlardır. Hem eğitim, hem din, iyi insan yetiştirmeyi hedeflemektedir. Din, toplum hayatının tüm alanlarına müdahale ederek, insanların birtakım ahlaki değerleri benimsemesini ister. Bazı bilim adamlarının belirttiği üzere, “din, yerine başka bir şey ikame edilemeyecek kadar rakipsiz bir sosyal müessesedir”.⁵ Başka bir ifade ile dinin alternatifi ancak dindir. Asırlar boyu din, eğitimin merkezindeydi; fakat bilimsel düşüncenin geliştiği 19. asırda din ve bilim, din ve devlet arasında sıkı bir mücadele başlamıştır.⁶ Bu mücadelenin sonucunda “pozitivizm” adıyla yeni bir ideoloji ortaya çıkmıştır. Pozitivizm, dini çağın dışında, terkedilmesi gereken unsur olarak görerek, onu toplum ve siyasetten tamamıyla dışlamayı, yerine, “bilime” dayalı bir toplum düzeni kurmayı öngören bir görüştü.⁷ Pozitivizmin en parlak temsilcileri olarak tanınan Auguste Comte, David Hume, James Mill gibi filozoflar, dini ilkel düşünce tarzı olarak kabul

² Recai Doğan ve Cemal Tosun, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*. Ankara: Pegem A Yayınları, 2002, s.13.

³ Örnek olarak bkz.: Harriet Millian Miller, *The Preparation for Teaching Religion in The Public Schools*. Dissertation for the Degree Doctor of Philosophy. Ohio State University, United Theological Seminary. Dayton. Ohio. University Microfilms, Inc., Ann Arbor, Michigan, 1966. *Priorities in Religious Education: A Model for the 1990's and Beyond*, Ed. Brenda Watson. The Falmer Press, London, 1990. *Religious Education in Public Schools: Study of Comparative Law Yearbook of the European Association for Education Law and Policy*, Ed. José Luis Martínez López-Muñiz, Jan De Groof, Gracienne Lauwers. Volume VI. Springer Publishing Company, Dordrecht, Netherlands, 2006. *Teaching Religious Education: Primary and Early Years RE in England and Wales (The Law, the Curriculum and Attainment Targets)*. Contr.: Elaine McCreery, Sandra Palmer & Veronica Voiels. Learning Matters Ltd. Publishing Company, London, 2008. <http://dx.doi.org/10.4135/9781446278604.n1> Access date: 12.12.2017.

⁴ Школьникам будут преподавать историю религии. URL: www.gezitter.org/society/52713 Tarih: 10.09.2017, saat: 15:05.

⁵ Süleyman Hayri Bolay, Mümtazer Türköne, *Din Eğitimi Raporu*. Ankara: Ankara Merkez Imam-Hatip Lisesi Öğrencileri ve Mezunları Vakfı, 1995, s. 9.

⁶ Mustafa Köylü, *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2011, s. 1.

⁷ Bolay ve Türköne. (1995). a.g.e. s. 22.

ediyorlardı. Bu filozoflara göre din, ilkel düşünce dönemine ait bir fenomen/tezahür olup, kaçınılmaz olarak gerileyecek ve sonuçta modern dünyada tamamen ortadan kalkacaktı. Auguste Comte (1896) *The Positive Philosophy*'de tarih boyunca meydana gelen kültürel gelişmeleri inceleyerek, en ilkel basamağı “teolojik” veya “dini basamak” olarak tanımlamıştı. Bu basamakta, insan kültürü muhteris kişilerin elinde halüsinasyonel bir şekilde köle olarak tutulmuştur. Birey ve toplumlar, dünya hakkında daha rasyonel bilgilere ulaştıkça, dinin yerini önce felsefe, daha sonra da tüm bilimlerin kralı olan “sosyoloji” alacaktı.⁸ Comte, ilahi bir referansa dayanmayan, tamamıyla “bilimsel” bir din öngörmüştür. Yeni dinin adı, “beşeriyet dini” olacaktı ve eski dinlerin yerini alacaktı. Yeni dinde, insan aklının üzerinde müteal/aşkın doğrular olmayacaktı. Başka bir ifade ile insanlık tanrılaştırılmış olup, ateist bir hümanizm ifade edilmiştir.⁹

Ancak pozitivistlerin öngördüğü yeni toplum düzeni hakkındaki hipotezleri doğrulanmamıştır. Tam tersine dinin vazgeçilmezliği çok net bir şekilde kanıtlanmıştır. İlahi temellere dayanmayan; “*faydacı ahlak*”, “*hazcı ahlak*”, “*deontolojik/görevci ahlak*” gibi ahlak öğretileri yeterince etkili olamamıştır. İnsanların dinden uzak kaldığı 19. asrın sonu ve 20. asrın başında iki dünya savaşı yapılmış, dünya adeta kana boğulmuştur,¹⁰ maneviyatta inanılmaz çöküşler yaşanmıştır. Geçen asrın sonunda Emile Boutrox, Pierre Dühem, Thomas Kuhn ve Paul Feyerabend gibi bilim adamları pozitivism bilim anlayışını çürütmüşlerdir. Bu bilim insanlarına göre; “Toplum, anlam sistemleri ile temellendirilmiş bir ‘hayat biçimi’dir, yani sosyal ilişkiler nedensel değil, anlamsal nitelik taşırlar. Bilim sadece ‘Nasıllara’ değil ‘Niçinlere’ de cevap vermek zorundadır”. Ayrıca, pozitivist fikri tabiat bilimlerinde de itibarını kaybetmiştir.¹¹

Günümüz dünyasında dinin insan ve toplum hayatının “vazgeçilmez” bir parçası olduğu fikri genel kabul görmektedir. İnsanoğlunun anlam arayışı onun yeniden dine dönmesine neden olmaktadır, çünkü ne kadar gelişirse gelişsin, bilim ve teknoloji insanın anlam arayışına sağlıklı cevap verememektedir. Dünya hayatının hakikatleri hakkındaki sorulara, başka bir ifade ile insanın fizik ötesi sorularına doyurucu cevapları ancak din

⁸ Auguste Comte, *The Positive Philosophy* (trs and ed. By Harriet Martineau) London: Bell, 1896, vol II, s. 554, naklen Köylü. (2011). a.g.e. s. 1.

⁹ Bolay ve Türköne. (1995). a.g.e. s. 22.

¹⁰ Birinci Dünya Savaşında toplam 21 506 981 kişi (bunlardan 11 440 310 kişi sivil nüfüstür) hayatını kaybetmiş, 18 347 425 kişi yaralanmış, 8 569 849 kişi esir alınmıştır. İkinci Dünya Savaşında ise toplam 71 170 000 kişi (bunlardan 46 733 062 sivil nüfus kayıplarıdır) hayatını kaybetmiş, 37 477 418 kişi yaralanmış, 28 740 052 kişi esir alınmıştır. Bu savaşa toplam harcanan para 2 trilyon 600 milyar Dolara ulaşmıştır. Geniş bilgi için bkz.: Source List and Detailed Death Tolls for the Primary Megadeaths of the Twentieth Century URL: <http://necrometrics.com/20c5m.htm>. Erişim tarihi: 21.05.2018, saat: 8:50; John W. Dower, *War Without Mercy: Race and Power in the Pacific War*. New York: Pantheon Books, 1986, c. xii, 399. Page 297. URL: <https://docs.google.com/file/d/0B-5-JeCa2Z7hMilVU29Vc21PLVv/edit>. Erişim tarihi: 17.05.2018, saat: 15:05; Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование. Под общей редакцией Г. Ф. Кривошеева. Москва, «Олма-Пресс», 2001.

¹¹ Bolay ve Türköne. (1995). a.g.e. s. 4, 24.

sunmaktadır.¹² Buna ABD’yi ve SSCB’ni örnek olarak verebiliriz. Bilim ve teknolojisi en gelişmiş ABD’de gün geçtikçe dindarlık düzeyi artmaktadır, kiliseye gidenlerin oranları yükselmektedir.¹³ Yaklaşık 70 yıl dinsizlik siyasetini sürdüren SSCB devleti ise bir anda yıkılmış ve eski Sovyet ülkelerinde, Kırgızistan dâhil olmak üzere, yoğun dindarlaşma olgusu yaşanmaktadır. Artık dünyada dinin yeniden canlanması üzerinde tartışılarak, sekülerleşmenin tersine dönmesinden bahsedilmektedir (desekularizasyon). Batıdaki bazı bilim adamları ise daha da ötesine giderek, dini “modern toplumsal varoluş’un vazgeçilmez bir parçası olarak korunması ve kuvvetlendirilmesi gereken bir değer olduğunu ileri sürmektedirler.¹⁴

Dini alanda yeniden yapılanmalar, doğal olarak okulda din eğitiminin yeri ve mahiyeti üzerindeki tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Çünkü modern dünyada dini değerleri koruma ve gelecek nesillere aktarma görevini büyük ölçüde okul üstlenmektedir. Batı’nın birçok ülkesinde okulda din eğitiminin gerekliliği yıllar önce anlaşılmış olup, okul müfredatlarında zorunlu din dersleri konulmuştur.¹⁵ Kırgızistan’da bağımsızlığın ilk günlerinden beri “niçin okulda din dersi?” sorusu sürekli gündeme gelmektedir. Ancak problem tam olarak çözülmemiştir. Şu da bir gerçektir ki, Kırgızistan eğitim sistemi de dinin sosyal hayattaki rolünü anlayarak er veya geç okul müfredatına din derslerini koyacaktır. Modern dünyada din dersleri okul eğitiminin vazgeçilmez bir parçası durumuna dönüşmekteyken¹⁶ bizim ülkemiz bu gerçeği göz ardı edemez.

2. Kırgızistan Özelinde Din Öğretiminin Temelleri

2.1. İnsani/Antropolojik Temel

Kutsal bir varlığa inanma duygusu her insanda doğuştan var olan bir duygudur. Bu gerçeği günümüzde Antropoloji, Psikoloji, Din Psikolojisi gibi alanlarda yapılan pek çok araştırma ispatlamaktadır.¹⁷ Dine inanma özelliğini taşıması nedeniyle bazı bilim adamları insanı "dindar mahlûk" olarak tarif etmektedirler.¹⁸ Psikoloji alanında yapılan araştırmaların sonuçlarına uygun olarak, dini duygular çocukluk döneminde (3-4 yaşları) uyanmaya

¹² Recai Doğan ve Cemal Tosun, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*. Ankara: Pegem A Yayınları, 2002, s.7, 13.

¹³ Mustafa Köylü, “Ruh Sağlığı ve Din Eğitimi”. *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*. Ed. Mustafa Köylü. İstanbul, 2014, ss. 298-304.

¹⁴ Bolay ve Türköne. (1995). a.g.e.. s. 3.

¹⁵ Örnek olarak bkz.: Mustafa Köylü, İbrahim Turan, *Karşılaştırmalı Din Eğitimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014. ss. 284. Mehmet Zeki Aydın, “Avrupa Ülkelerinde Din Öğretimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması”, *Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu 26-27 Mayıs, 2001. Adapazarı*. Sempozyum kitabı, Ed.: Suat Cebeci. İstanbul: Değişim Yayınları, 2002, ss. 80-92.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz.: Жумабаева Г. А., *Адамзаттын рухий өнүгүүсүндө диний билимдин ролу (Окуучулар, ата-энелер үчүн методикалык колдонмо)*, И. Арабаев атындагы КМУ, Бишкек, 2013, s. 65-126. Mustafa Köylü, “Batı Ülkelerinde Din Eğitimi: Genel Bir Bakış”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 6, sayı 4*. Bişkek: Kırgızistan Türkiye “Manas” Üniversitesi Yayınları, 2017. ss. 223-245.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz.: Cemal Tosun, *Din Eğitim Bilimine Giriş*. Ankara, 2002, s. 88. Hüseyin Peker, *Din ve Ahlâk Eğitiminin Psikolojik ve Metodik Esasları*, Samsun: Eser Matbaası, 1991, s. 15.

¹⁸ A. Fuad Başgöl, *Din ve Laiklik*, 6. Baskı, İstanbul, 1991, s.72. Akt.: Hasan Dam, “Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”. *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*. Ed.: Mustafa Köylü. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2011, s. 29.

başlamaktadır.¹⁹ Normal gelişme gösteren küçük yaştaki çocuklar, büyükleri zor duruma bırakan şu soruları sormaktadır: “Niçin varız?”; “Var olan şeyler niçin vardır?”; “Hiçbir şey yok iken ne vardı?”; “Ölenlere ne oluyor?”;²⁰ “Allah kimdir?”;²¹ “Onun özellikleri nelerdir?” Çocukların çok küçük yaşlardan itibaren kendi varlıkları ve hayatın anlamı ile ilgili soruları sorması onların “din duygusu ile inanmaya müsait olarak doğduklarını”²² göstermektedir. Bu duygunun geliştirilmesi veya körelip yozlaşması çocuğun yaşadığı çevresine bağlı olacaktır.²³

Demek ki, insanın tabiatında dini bir gerçeklik vardır. İnsanın kendi varlığı ve hayatın anlamı hakkındaki sorularına cevap bulmada dinin verilerinden kullanmak kaçınılmazdır. Bu sorulara doyurucu cevapları ancak din sunabilmektedir. Din öğretimi soru çağından başlayarak ileri yaşlara kadar süren, nereden, nereye, niçin, nasıl gibi değer arayışlarını ifade eden sorulara cevap bulmada yardımcı olacaktır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, cevap aranan husus sadece duyuşsal alanı ilgilendiren, yani sadece imanla ilgili hususlar değildir. Bunların yanında bir bilişsel boyut ve aktivite de söz konusudur.²⁴

İnsanın din duygusu hiçbir zaman yok olmaz; ancak eksik veya yanlış doyurulabilir. Asıl önemli nokta da burasıdır. İlahi kaynaklı mesajları doğru bir şekilde algılayan bireylerin inanma duyguları sağlıklı bir şekilde gelişirken, bu mesajlardan uzak kalanlar taşlara, putlara, hayvanlara, tabiat güçlerine, ataların ruhlarına ve benzeri şeylere tapınarak, kulluk etme ihtiyaçlarını karşılama arayışına koyulabilirler.²⁵ Eğitimden beklenen görev, bu eksik veya yanlış doyurmaları önlemektir. Ayrıca, eğitimde asıl olan, bireyin bedeni ve ruhi bütün yetenek ve ihtiyaçlarının sıra ile değil, birlikte ele alınması ve uyum içinde doyurulup geliştirilmesidir. Hal böyle olunca, inanma gibi önemli bir duygu ve ihtiyacı, diğer duygu ve ihtiyaçların gerisinde bırakmak veya görmezden gelmeye çalışmak yanlıştır. Din öğretiminden beklenen, kişilerin inanma ihtiyaçlarının, doğru bilgi, duygu ve becerilerle doyurmalarına yardımcı olmaktır.²⁶ Şu andaki Kırgızistan’da dini duyguların doğru ve yeterli bir şekilde verildiğinden bahsedilemez; zira vatandaşlarımızın arasında hem inkârcı, hem cemaat taassubu, hem de radikal zihniyetteki bireyler vardır. Eğer bu duruma müdahale edilmezse, acı sonuçlar ortaya çıkabilir. Ülkemizin yöneticileri ve bilim adamları, inanma duygusunun insani temel ihtiyaç olduğunu ve din eğitimi yoluyla güvenli kaynaklardan temin edilmesi gerektiğini anlamaları gerekir.

¹⁹ Dam. (2011). a. g. e. s. 37.

²⁰ Beyza Bilgin, “Eğitimin Temellerinden Biri Olarak Din Eğitimi”. *Din Eğitimi Dergisi: MEB Yayınları*, sayı: 33, Mart 1992, s. 10.

²¹ Yıldız Kızılabdullah, Tuğrul Yürük, “Din Eğitimi ve Öğretiminin Temelleri”. *Din Eğitimi*. Ed. Mustafa Köylü, Nurullah Altaş. İstanbul: Ensar Neşriyat Tic. A. Ş., 2017. s. 83.

²² Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara, 2001, s. 23; Halis Ayhan, *Din Eğitimi ve Öğretimi*. İstanbul, 1997, s. 31.

²³ Kızılabdullah ve Yürük. (2017). a.g.e. s. 83.

²⁴ Tosun. (2002). a.g.e., s. 88.

²⁵ Hüseyin Yılmaz, *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*. İstanbul, 2003, s. 79.

²⁶ Doğan ve Tosun. (2002). a.g.e. s. 7.

2.2. Toplumsal Temel

İnsan toplumsal varlıktır. Eğitimin en önemli görevlerinden biri, genç nesilleri toplumsallaştırmak yani onları topluma uygun bireyler olarak yetiştirmektir. Dini inançlar, toplum bireylerinin davranışlarına yön verir. Hal böyle olunca, toplumun dini özellikleri öğrenilmesi lazımdır. Hangi görevde ve sosyal faaliyette bulunursak bulunalım, toplumsal ilişkilerimize (akrabalık, komşuluk, arkadaşlık v.b.) yön veren inanışlarımızı karşılıklı olarak tanımak ve dikkate almak zorundayız. Bu yüzden sadece kendi dinimizi tanımakla sınırlı kalmaksızın, çevremizde yaşayan diğer dinleri de tanımamız ve hesaba katmamız gereklidir.²⁷ Kırgızistan'da İslam dini, çoğunluğun dinidir, bununla beraber başka din mensupları da vardır. Kırgızistanlı gençler ilk önce İslam hakkında, sonra da başka dinler hakkında bilgi kazanmaları gerekir. Bu yüzden pilot uygulama olarak okutulan “Din Kültürü Tarihi” dersinde dünyadaki yaşayan tüm dinler hakkında bilgi verilmeye çalışılmaktadır. Ders 2016-2017 eğitim öğretim yılından itibaren ülkenin 10 okulunda okutulmaya başlanmıştır. 2018-2019 eğitim-öğretim yılında ise, “Din Kültürü Tarihi” ders programında bazı değişiklikler yapılarak, pilot uygulamanın ülkenin 56 okulunda devam ettirilmesi planlanmaktadır.²⁸

Ders programı bir dönemde 16 saat olarak hazırlanmıştır. Ders kapsamında öğrencilere dünya dinlerinin tarihi gelişimi hakkında genel bilgi verilmesi düşünülmektedir.²⁹ Din Kültürü Tarihi dersinin gençlerin vatandaşlık bilinci ve hukuki kültürü gelişmiş, vatansever, milli örf-adetlerine sahip çıkan ve manevi değerler sistemi sağlam insanlar olarak yetiştirilmesine katkı sağlayacağı beklenmektedir.³⁰

Dersin durumu (genel müfredata girip girmeyeceği) ve içeriği henüz daha açıklığa kavuşmamıştır. Bununla birlikte, Kırgızistan halkının çokkültürlü ve çok dinli yapısı gereği çokkültürlü din öğretimi yaklaşımlarına ağırlık yapılacağı 2016-2017 yılındaki uygulamadan anlaşılmaktadır. Ancak, Kırgızistan halkının % 85'ini Müslümanların oluşturduğunu da dikkate almak lazımdır. Bu yüzden bu derste hangi dinin ağırlıklı olarak okutulması isabetli olacağı veya ülkede mensupları bulunmayan veya çok az sayıda mensubu olan dinlerin okutulmasının mantıklı olup olmaması düşünülmesi gereken önemli bir meseledir.

²⁷ Beyza Bilgin. (2001). A.g.e. s. 23; Halis Ayhan. (1997). A.g.e. s. 68.

²⁸ О проведении академического семинара “Методологические подходы в предоставлении религиозического и религиозного образования: международный опыт и Кыргызстан”. 30.06.2017. Официальный сайт Государственной комиссии по делам религий при Президенте КР. Url: <http://religion.gov.kg/KY/2017/06/30/o-provedenii-akademicheskogo-seminara>. Erişim tarihi: 03.11.17, Saat: 16:00.

²⁹ Заместитель министра образования и науки Салидин Калдыбаев, интервью данное институту Булан, 25 февраля 2017 года. Религиозное образование в Кыргызстане: Медресе нуждаются в срочной реформе. Доклад Булан института инноваций для укрепления мира. (2017). pdf. s. 14. URL: www.bulaninstitute.org. Erişim tarihi: 10.09.17, Saat: 20:15.

³⁰ “Дин маданиятынын тарыхы” аттуу пилоттук курстун жыйынтыгы боюнча тегерек отурум жана семинар өткөрүү жөнүндө 17.02.2017. КР Президентине караштуу дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясынын расмий баракчасы. Url: <http://religion.gov.kg/KY/2017/02/17/дин-маданиятынын-тарыхы-аттуу-пил/> Erişim tarihi: 03.11.17, Saat: 16:20.

2.3. Kültürel Temel

Din, kültürün en önemli unsurlarından biridir. O, sadece bir unsur olmakla kalmaz, aynı zamanda kültürün diğer unsurları üzerinde de derin etkiler yapar.³¹ Sahip olduğumuz kültürümüzü İslam dini büyük ölçüde etkilemiştir. Kırgız halkının örf adetlerinde, deyimlerinde, atasözlerinde, şiirinde, edebiyatında, mimarisinde, konuşma tarzında, giyim kuşamında v. b. İslami motifleri çok kolay fark edebiliriz. Dünyaca tanınan “Manas” destanımızda da dini motifler bulunmaktadır.³² Bazı durumlarda din ile kültürün iç içe geçtiğini görebiliriz. Örneğin, evlenme ve düğün merasimlerinde, akrabalık ve komşuluk ilişkilerinde, yardımlaşma ve sosyal faaliyetlerde din ile kültür iç içedir ve bunların birbirinden ayrıştırılması dahi mümkün olmamaktadır. Bu bakımdan din, kültürün vazgeçilmez bir parçası olarak değerlendirilebilir.³³ Bazı yazarlar dini, bir milletin ve toplumun kimliğinde en belirleyici unsur olarak görmektedirler,³⁴ zira milli değerlerin çoğu din ile temellenmektedir. Dinini değiştiren birey, milliyetini de değiştirdiği manasına gelmektedir.³⁵ Öyleyse, Kırgız olmak Müslüman olmaktır, dinini değiştiren (mürtet) Kırgız, aynı zamanda milliyetini de değiştirmiş demektir. Artık o kişi İslam’a, dolayısıyla, Kırgız milletine de düşman olmaktadır, diyebiliriz.³⁶

Millet olarak hayatta kalmanın temel şartlarından biri, kültürel ve milli değerleri korumak, geliştirmek ve gelecek nesillere aktarmaktır. Din, milli kültürün ve kimliğin önemli unsuru olunca, genç nesillere dini değerlerin de kazandırılması önemlidir. Kültürümüzü derinden etkilemiş olan İslam’ı çocuklarımıza öğretemezsek, onlara milli kültürümüzü benimsetmemiz zor olacaktır. Bu bağlamda din eğitimi ve öğretimi, milli ve kültürel değerlerin benimsetilmesi noktasında, mutlaka yapılması gereken bir eğitimidir.³⁷

³¹ Tosun. (2002). A.g.e. s. 91.

³² Geniş bilgi için bkz. Naciye Yıldız, *W. Radlow’un Derlediği Manas Destanındaki Kırgız Kültürü ile İlgili Tesbitler ve Değerlendirmeler*. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994, 1243 s. Hilmi Dağ, *Manas Destanında Tasavvufi Muhteva*. Lisans Bitirme Tezi. KTMÜ, İlahiyat Fakültesi (İslam Bilimleri Bölümü). Bişkek, 2016. Naciye Yıldız, *Manas Destanı’nda Dinî Şahsiyetin Efsanevi Şahsiyete Dönüşmesi: Ebu Nasır Samâni’den Aykoco’ya*. *Millî Folklor*, 2017, Sayı 115. S. 119-132. <http://www.millifolklor.com>. Erişim tarihi: 22.05.2018, Saat: 12:20.

³³ Kızılabdullah ve Yürük. (2017). A.g.e. s. 90.

³⁴ Tosun. (2002). A.g.e., s. 91.

³⁵ Bolay ve Türköne. (1995). a.g.e., s. 7.

³⁶ Kırgız halkının mürtetlere olan muamelesi son derece olumsuzdur; mürtet ile akrabalık ilişkiler başta olmak üzere, tüm sosyal ilişkiler kesilir, özellikle mürtetlerin mezarlıklarıyla ilgili konularda toplumdan sert tepkiler gelmektedir. Bkz. Ала-Букада башка динге өткөн деп айтылып жаткан кемпирдин сөөгү үчүнчү ирет жашыруун жерге берилди. 19-октябрь, 2016. Азаттык үналгысынын расмий баракчасы. Url: www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_ala_buka_funeral/28062244.html tarih: 22.05.2018, 9:00. Ала-Бука: башка диндеги кемпир элдин каршылыгынан мүрзөгө үч жолу көмүлдү 18.10.2016. Спутник Кыргызстан. <https://sputnik.kg/society/20161018/1029814662/ala-bukada-bashka-dindi-tutungan-zharandyn-soogu-3-zholu-zherge-zhashyryldy.html>. Erişim tarihi 22.05.2018, Saat: 9:05.

³⁷ Mualla Selçuk. “Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri-Zihin Gelişimi Açısından Bir Deneme.” *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 4. İstanbul, 1997, ss. 145-158. Akt. Kızılabdullah ve Yürük. (2017). a.g.e. s. 91.

2.4. Evrensel Temel

Din eğitimi evrensel acıdan bakıldığında da bir zorunluluktur. Eğitim ile etkileşim içinde bulunan bireyler, toplumlar, milletler ve devletler, evrensel unsurlardır. Bunları evrenselden ayırt ederek tek başına düşünmek imkânsızdır. Bilgi teknolojilerindeki hızlı gelişmeler sonucunda insanlar, toplumlar ve milletler her an iç içe yaşar duruma gelmişlerdir. Bu gelişmeler perspektifinde din eğitiminin evrensel boyutu önümüze çıkmaktadır. İnsanlar ile iyi ilişkileri kurabilmek için onların davranışlarına yön veren kültürel, milli ve dini değerleri tanımak zorunlu hale gelmektedir.³⁸

Son zamanlarda bu alandaki gelişmeler “kültürler arası eğitim”, “dinler arası eğitim” gibi yeni disiplinlerin doğmasına sebep olmuştur.³⁹ Bu disiplinlerin amacı, farklı kültür ve dinlerden olan insanların nasıl barış içinde mutlu hayat sürdürebileceklerine dair öneriler getirmektir. Kültürler arası ve dinler arası eğitimde temel ilke, insanların ilk önce kendi dini ve kültürlerini bilmesidir. Çünkü kendi kültürünü ve dinini bilmeyen ve saygı duymayan kişiler, diğer kişilerin davranışlarını anlayamaz ve onlarla sağlıklı iletişim kuramaz. Başarılı din eğitiminin bu konuda sağlayacağı katkı, aynı zamanda onun meşruiyetinin de önemli bir temeli olarak kabul edilmektedir.⁴⁰

2.5. Felsefi temel

Her milli eğitim sisteminin yetiştirmek istediği “insan tipi” vardır. Bu istek, başka ifade ile milli eğitim politikalarını, milli eğitim sisteminin şeklini ve içeriğini de önemli derecede etkiler. Eğitim politikalarının belirlenmesinde milletin ve devletin sahip olduğu değerlerin rolü büyüktür.⁴¹ Kırgızistan’ın eğitim felsefeline gelince, bazı bilim adamlarımız Kırgızistan’ın eğitim politikasında milli değerlerin göz ardı edildiğini ifade etmektedirler. Onların fikrine göre devletin yetiştirmek istediği “vatandaş tipi”, **kozmopolit** özellik taşımaktadır.⁴² 20 Nisan 2003 tarihinde kabul edilen “Eğitim Hakkındaki” Kanun’da okul eğitimi aşağıdaki gibi tarif edilmektedir:

“Genel ortaöğretim ve lise öğretimi; topluma aktif sosyal uyum sağlayabilen, bağımsız bir yaşam ve meslek seçimine sahip olan, kendi kendini yetiştirebilen ve

³⁸ Kızılabdullah ve Yürük. (2017). a.g.e. s. 91-92. Tosun. (2002). a.g.e. s. 91-92.

³⁹ Geniş bilgi için bkz.: *Çokkültürlülük: Eğitim, Kültür ve Din Eğitimi*, Ed.: Recep Kaymakcan. İstanbul: Dem Yayınları, 2006, ss. 232. Nurullah Altaş, “Küreselleşme, Çokkültürlülük ve Din”. *Din Eğitimiinde Çağdaş Konular*. Ed. Mustafa Köylü. İstanbul: Dem Yayınları, 2014, ss. 17-32. Muhammet Şevki Aydın, *Açık Toplumda Din Eğitimi: Yeni Paradigma İhtiyacı*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2011, ss. 131-137.

⁴⁰ Tosun. (2002). a.g.e. ss. 91-92.

⁴¹ Doğan ve Tosun. (2002). a.g.e. s. 9.

⁴² Советбек Байгазиев, *Азыркы мектептеги тарбия: максаты, мазмуну жана технологиясы*. Бишкек: Гүлчынар, 2009, 116 б.

geliştirebilen sağlıklı (uyumlu) bireyleri kasıtlı ve sürekli biçimde eğitime ve öğretme sürecidir”.⁴³

Okul eğitimi; bireyin gelişme seviyesine uygun şekilde onun toplumdaki aktif faaliyeti için yeterli olan bilgi ve becerileri kazandırmayı ve geliştirmeyi amaçlamaktadır ve bununla birlikte mesleki eğitime sahip olmak için bir temel mahiyetindedir.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılıyor ki, okulun gayesi çocuklara temel bilgi ve becerileri kazandırmak ve mesleki eğitime hazırlamaktır. Ancak burada “iyi” vatandaş tipi net bir şekilde belirlenmemiş, genel olarak “bilgi ve beceri sahibi insanı” yetiştirme amacı ifade edilmiştir. Bu belirsizliğin neticesi olarak farklı insan tipleri yetişmektedir.⁴⁴

Devletin eğitim politikasındaki temel ilkeleri ise aşağıdaki gibidir:

- Kaliteli eğitim alma her vatandaşın temel hakkıdır;
- Her vatandaş için zorunlu ve ücretsiz okul eğitimi hakkı vardır;
- Her vatandaşa devlet eğitim kurumlarında ücretsiz orta ve yüksek mesleki eğitimini alma imkânı sağlanır;
- Her vatandaşın ücretli eğitim alma hakkı da vardır (devlet eğitim kurumları dâhil olmak üzere);
- Eğitim hümanistik özelliğe sahip olmalıdır: Eğitim, evrensel insani değerler öncelikli olmak üzere milli kültür zenginliği, yurttaşlık eğitimi (воспитание гражданственности), çalışkanlık, aile, vatan ve tabiat sevgisi ile insan hak ve özgürlüklerine saygı gibi değerleri benimsetmelidir;
- Eğitim siyasi ve dini kurumlardan bağımsız olmalıdır;
- Devlet kurumlarındaki eğitim laiklik özelliğe uygun olmalıdır.⁴⁵

Yukarıdakiler ile beraber başka genel ilkeler de vardır. Son kısımlarda “yurttaşlık eğitimi”, “vatanseverlik” gibi ifadelerin yer almasına rağmen, bu ilkeler genel anlam taşımakta ve somut bir yansıması gözükmemektedir.

Görüldüğü üzere Kırgız devletinin eğitim politikasında milli değerlerin kazandırılması net bir şekilde ifade edilmemiştir. Bu problem, devletteki genel ideoloji boşluğundan kaynaklanmaktadır. İdeolojinin olmaması büyük bir sıkıntıdır, çünkü toplum üyelerini bir araya getiren gaye olmayınca, farklı fikirdeki insanlar yetişir ve devletin birlik ve beraberliği

⁴³ Закон Кыргызской Республики от 30 апреля 2003 года № 92 «Об образовании». Глава 1, общие положения, статья 1. Основные понятия. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru>. Erişim tarihi: 01.12.17, Saat: 10:00

⁴⁴ Bişkek’in ve bazı ilçelerin okullarında yapılan anketlerin sonuçlarına uygun olarak, okul öğrencileri mezun olduktan sonra Rusya’ya, Kazakistan’a veya batının zengin ülkelerine gitmek istemektedirler. Yabancı ülkelerde okuyan ve çalışan gençler ise gelecekte Kırgızistan’a dönmeyi planlamamaktadırlar. Bkz.: “Кутбилим газетасы, 2-февраль, 2007-жыл. Акт. Советбек Байгазиев. (2009). a.g.e. s. 9.

⁴⁵ Закон Кыргызской Республики от 30 апреля 2003 года № 92 «Об образовании». Глава 1, статья 4.. Url: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru>. Erişim tarihi: 01.12.17, Saat: 10:00

bozulur. İdeolojisi olmayan devletin ayakta kalması imkânsızdır. Kanaatimizce, milli ideoloji belirlemede dini değerlere de başvurulmalıdır. Vatan sevgisi, barış içinde yaşama, birlik ve beraberliği sağlama konularında din çok önemli etkidir. Din, insanları bir araya getiren çimento rolünü üstlenebilir ve devlet, dinin bu gücünden faydalanmalıdır.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz; hangi devlet olursa olsun, kendisi için “iyi vatandaş” yetiştirmeyi amaçlar ve bu genel amacı eğitim felsefesinde yansıtır. Birçok ülkenin eğitim politikalarında bunu görmek mümkündür.⁴⁶ Kırgızistan’da “iyi vatandaş” tipinin belirlenmesi için bu konuda köklü çalışmaların yapılması lazımdır.⁴⁷ İyi vatandaş yetiştirme konusunda din eğitimi yardımcı olabilir, çünkü her dinin özünde toplumun faydalı üyelerini yetiştirme gayesi vardır. Din eğitimi ülkemizin şu andaki eğitim felsefesine göre de mutlaka verilmesi gereken eğitim türüdür. Zira uyumlu, çalışkan, ailesini ve Vatanını seven, evrensel insani değerlere sahip, insan haklarına saygı duyan bireyleri yetiştirmede din öğretimi önemli katkılar sağlayabilir.

2.6. Hukuki Temel

İnanmak ve bir dine bağlanmak temel insan hakkıdır. İnanma ve inancın gereklerini yerine getirme hakkı, onları öğrenme hakkını da beraberinde getirir. Çünkü eğer bir davranış söz konusu ise, onun nasıl yapılacağı sorusu, bilmeyi ve dolayısı ile öğrenmeyi gerektirir.⁴⁸

Kırgız Cumhuriyetinin Anayasası⁴⁹ din ve vicdan özgürlüğünü himaye altına almaktadır. Din-Devlet ilişkilerinde laiklik temel prensiptir, yani din ve devlet birbirinden ayrıdır. Bu ilke Anayasanın 1. maddesinin 1. fıkrasında şöyle ifade edilmektedir: “*Kırgızistan Cumhuriyeti (Kırgızistan) bağımsız, demokratik, hukuk, laik, üniter, sosyal devlettir*”. Ayrıca,

⁴⁶ Örneğin; Türkiye Cumhuriyetinin eğitim amacı şöyle ifade edilmektedir: “*Türk Milli Eğitiminin genel amacı; Türk milletinin bütün fertlerini; Atatürk Milliyetçiliğine bağlı; Türk milletinin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini vatanını milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan; insan haklarına ve Anayasa’nın başlangıcındaki temel ilkelere dayanan demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti’ne karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getirmiş yurttaşlar olarak yetiştirmektir*”. 1739 Sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu, 2. madde. Bkz.: 21’inci Yüzyılda Türk Milli Eğitimi. Ed. İzzet Çevik. Ankara: Türk Eğitim Sen Genel Merkezi, 2001, s. 119.

⁴⁷ Geniş bilgi için bkz.: В. В. Панков, *Формирование гражданских качеств учащихся средствами дисциплин общественно-исторического цикла*. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. Бишкек: КИО, 2000. Ж. Т. Жолалиева, *Туркиянын жана Кыргызстандын негизги орто мектеп программаларындагы гуманитардык сабактардын окуучуларды атуулдукка тарбиялоо мүмкүнчүлүктөрү*: Магистрдик диссертация. Кыргыз-Түрк Манас Университети Коомдук Илимдер Институту, Педагогика бөлүмү, Бишкек, 2013, 177 б. Д. С. Мусина, *Педагогические условия формирования гражданско-патриотической компетентности педагогов внешкольного дополнительного образования*. автореф. дис. ... канд. пед. наук. Кыргызская Академия Образования Кыргызский Государственный Университет имени И. Арабаева, Нарынский Государственный Университет имени С. Нааматова, Бишкек, 2016. Е. В. Галимова, “Сравнительный анализ гражданского образования в Кыргызстане и США”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Bişkek, 2006, Cilt 8, sayı 15. А. Б. Абдрашев, А.К. Эшиев, “Патриоттук аң-сезимди өнүктүрүүдө билим берүү саясатынын ролү”. *Известия ВУЗов Кыргызстана*, 2015, № 9. Д. С. Мусина, “Повышение квалификации педагогов дополнительного образования Кыргызской Республики как важный фактор усиления гражданско-патриотического воспитания детей и подростков (на материале деятельности РУМЦЭВ “Балажан”)”. *Вестник КРСУ*, 2016, Том 16, № 8.

⁴⁸ Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2015, ss. 131-132.

⁴⁹ Kırgız Cumhuriyetinin Anayasası 5 Mayıs 1993 tarihinde kabul edilmiştir. Bu tarihten bugüne kadar Anayasa’da bazı değişiklikler yapılmıştır. 2010 yılında ülkedeki siyasi krizden dolayı yeni Anayasa kabul edilmiştir. Son olarak 2016 yılı 28 Aralık tarihinde Anayasanın bazı maddeleri değiştirilerek, halk referandumu ile kabul edilmiştir.

Anayasanın 16. maddesinin 2. fıkrasında, “*Kırgızistan Cumhuriyetinde herkes dine inanma, dinî örf ve adetlerini yerine getirme özgürlüğüne sahiptir*”⁵⁰ ifadeleri bulunmaktadır.

Anayasada, dinin devletten ayrı olması, 7. maddede: “*Kırgız Cumhuriyeti’nde, hiçbir din, resmi ya da zorunlu olarak kabul edilmez. Din ve kültür devletten ayrılmıştır. Dinî kurumların ve din adamlarının, devlet organlarının faaliyetlerine müdahale etmeleri yasaklanmıştır.*” cümleleriyle açıkça belirtilmiştir.⁵¹

Anayasanın insan hakları ve özgürlükleriyle ilgili ikinci bölümünün 32. maddesinde din ve vicdan özgürlüğünün koruma altına alındığı ile ilgili aşağıdaki ifadeler yer almaktadır;

1. *Herkes, vicdan ve din özgürlüğü garanti edilir.*

2. *Herkes başkalarıyla birlikte veya münferiden, herhangi bir dine inanmak veya hiçbirine inanmamak hakkına sahiptir.*

3. *Herkes dinî veya diğer inançları serbestçe seçme hakkına sahiptir.*

4. *Kimse zorla dinî veya diğer inançları ifade etmek veya onlardan vazgeçmek mecburiyeti altında kalmaz*”.⁵²

Görüldüğü üzere, Kırgızistan vatandaşlarına din ve vicdan özgürlüğü tanınmıştır. Din eğitimi ve öğretimi ile ilgili maddeler Anayasada bulunmamaktadır, fakat din eğitimi ile ilgili düzenlemeler 2008 yılında kabul edilen “*Kırgızistan Cumhuriyeti’nde İnanç Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar*” ile ilgili kanunda yer almaktadır.⁵³

Din eğitimi ile ilgili kısım, Kanunun 1. bölümünün 6. maddesinde açıklanmaktadır. Maddeye göre dinî tutumları ne olursa olsun, tüm vatandaşlara eğitimin değişik şekil ve kademelerine erişim imkânı sağlanmıştır. Din eğitimi kurumları hariç, tüm eğitim kurumlarında dinî teşkilatın kurulması yasaklanmış ve kanunlara uygun olarak kayıt olmuş dinî kurumlara, kendi tüzüklerine uygun olarak, kendi maddi imkânlarıyla ve sahip oldukları binaları kullanarak, *çocuk ve büyüklerin dinî eğitimi için, ihtiyaç duydukları din görevlilerini ve adamlarını yetiştirmek için dinî eğitim kurumlarını oluşturma ve çalıştırma hakkı verilmiştir.* Maddenin devamında, yüksek ve orta dinî eğitim kurumlarına ancak zorunlu orta öğretimini tamamlamış (lise mezunu) olan kişilerin kabul edileceği, dinî eğitim kurumlarında ders veren kişilerin, kendilerinin de gerekli dinî eğitim almış olduklarını kanıtlayan belgelerinin olması ve faaliyetlerini yürütebilmeleri için dinî kurumun izin vermesi şart

⁵⁰ Конституция Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года. Статья 1, пункт 1; статья 16, пункт 2. pdf.: www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/87546/100422/F1508978012/KGZ87546.pdf Erişim tarihi: 22.05.2018, Saat: 12:45.

⁵¹ Конституция Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года. Статья 7.

⁵² Конституция Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года. Статья 32.

⁵³ О свободе вероисповедания и религиозных организациях в Кыргызской Республике от 31 декабря 2008 года № 282. Bkz. Mametbek Mirzabaev, *Kırgızistan’da Din-Devlet İlişkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Soyolojisi Anabilim Dalı. 2009, s. 314-328.

konulmuştur. Gereken izni ve belgesi olmadan bireyin tüm eğitim kademelerinde ders vermesinin yasak olduğu belirtilmiştir.⁵⁴

6. madde okulda din eğitimi ile ilgili hükümleri içermektedir. Maddenin 7. bendinde şöyle yazılmaktadır: “*Kırgız Cumhuriyetinin kanunlarına aykırı olmadıkça, genel eğitim mahiyetini taşıyan din dersleri devlet eğitim kurumlarının ders programlarında yer alabilir*”.⁵⁵

Son ifadelerden din derslerinin okul programlarında yer almasında sakınca olmadığını anlamak mümkündür. Böylece devlet okullarında din eğitimi verilmesi hususu kanunen garanti altına alınmıştır. Fakat bu tür din eğitiminin “*devletin kanunlarına aykırı olmayacak şekilde*” ve “*genel eğitim özelliğinde*” olmasına dikkat edilecektir. Bu taleplere uygun din eğitiminin verilmesi durumunda, kanunun ilgili maddesi uygulanmış olacaktır.

Kırgızistan, uluslararası anlaşmaları kabul etmesiyle de din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına almış gözükmektedir. Kırgızistan demokratik, hukuk devleti olarak bağımsızlığın ilk tarihlerinde uluslararası düzeydeki önemli anlaşmalara imza atmıştır. Bu bağlamda, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ilk sırada gelmektedir. Kırgız Cumhuriyeti Birleşmiş Milletler Teşkilatının üyesi olarak, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi⁵⁶ tarafından yüklenen sorumlulukları yerine getirmek zorundadır. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin 18. maddesi, beyannameyi kabul eden devletlere din öğretimi özgürlüğünü ve hakkını tanımasını emreder. Hatta bu konuda, üzerine düşen görevleri yapmasını ister. Maddede şöyle denilmektedir: “*Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahiptir; bu hak, dinini veya inancını değiştirmeyi de içerir. Aynı şekilde bu hak, dinini ve inancını tek başına veya topluca, özel olarak veya açık bir şekilde öğretme, uygulama, ibadet ve törenler şeklinde göstermesini de kapsar*”.⁵⁷

Ülkemizin kabul ettiği diğer önemli bir anlaşma ise, “Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşmesidir”.⁵⁸ Sözleşmenin 14. maddesinde çocuğun din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili şunlar yazılmaktadır:

1) *Taraf Devletler, çocuğun düşünce, vicdan ve din özgürlükleri hakkına saygı gösterirler.*

⁵⁴ Elvin Yusubov, *Kırgızistan'da Din Eğitimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı (Din Eğitimi Bilim Dalı), 2016, sS. 62-63.

⁵⁵ О свободе вероисповедания и религиозных организациях в Кыргызской Республике от 31 декабря 2008 года № 282. Статья 6.

⁵⁶ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 10 Aralık 1948 tarih ve 217 A (III) sayılı Kararıyla ilan edilmiştir. Bkz.: <http://www.danistay.gov.tr/upload/insanhaklarievrenselbeyannamesi.pdf>. Erişim tarihi: 17.12.2017, Saat: 23:10.

⁵⁷ İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 18. madde. Akt.: Tosun. (2002). a.g.e.. ss. 95-96.

⁵⁸ Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 20 Kasım 1989 tarih ve 44/25 sayılı Kararıyla ilan edilmiştir. Kırgız Cumhuriyeti Sözleşmeyi 12 Ocak 1994 yılında imzalamıştır (KC Meclisinin 1402-XII No'lu kararname). Bkz.: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17444?cl=ru-ru>. Erişim tarihi: 17.12.2017, saat: 23:15.

2) *Taraf Devletler, ana-babanın ve gerekiyorsa yasal vasilerin; çocuğun yeteneklerinin gelişmesiyle bağdaşır biçimde haklarının kullanılmasında çocuğa yol gösterme konusundaki hak ve ödevlerine, saygı gösterirler.*⁵⁹

Maddenin ilk fıkrasından çocuğa din ve vicdan özgürlüğü sağlandığı anlaşılmaktadır. İkinci fıkrada anne-babalara ve yasal vasilere çocuğun din özgürlüğü ile ilgili “*haklarının kullanılmasında çocuğa yol gösterme*” hakkı tanınmaktadır. “*Çocuğa yol gösterme*” ifadesini önceki fıkrayla ilişkilendirerek din eğitimi ve öğretimi olarak açıklayabiliriz. Demek ki, anne-babalar çocuklarını kendi inandığı dine uygun bir şekilde yetiştirmeleri ve dini eğitim almaları konusunda gerekli faaliyetleri yerine getirme özgürlüğüne sahiptir. Kırgız Cumhuriyetinde bu hak, medreseler aracılığıyla uygulanmaya çalışılmaktadır. Fakat bugüne kadar yürütülen bazı araştırmaların sonuçlarına dayanarak, farklı nedenlerden dolayı medreselerdeki din eğitimi ve öğretiminin kaliteli olmadığını söyleyebiliriz.⁶⁰ Medrese eğitimiyle ilgili diğer bir husus ise, medresedeki eğitim faaliyetlerine dair tüm masrafların özel şahıslar veya kurumlar tarafından sağlanmasıdır. Bu da devletin birliği ve güvenliği konusunda sıkıntıları getirebilir. Ayrıca medreselere, okulun ortaöğretim seviyesini bitirmiş (9. sınıf mezunları) çocuklar kabul edilmektedir.⁶¹ İlkokulda ve ortaöğretimin ilk aşamasında okuyan çocuklara din eğitimi verilmemektedir. Bu durum çocukların din eğitimi alma hakkının verilmediğini göstermektedir, çünkü uluslararası düzeydeki anlaşmalar ulusal düzenlemelerden üstün güce sahiptir. Devlet, çocukların isteği ve velilerin izni ile genel eğitimin kapsamında din eğitimi ve öğretimini sağlamalıdır, çünkü bu, çocukların en temel hukuki hakkıdır.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz; din eğitimi temel insani haktır. Bu hak, hem uluslararası anlaşmalar, hem de ulusal yasalar tarafından sağlanmaktadır. Kırgızistan demokrasiyi benimsemiş devlet olarak vatandaşlarının din eğitimi ihtiyacını gidermelidir. Devlet güvenliği açısından bu tür eğitimin devlet eliyle, ilkokuldan lise son sınıfa kadar verilmesi en makul seçenektir ve bu uygulama pekçok ülkede görülmektedir.

⁵⁹ http://www.unicefturk.org/public/uploads/files/UNICEF_CocukHaklarinaDairSozlesme.pdf. Erişim tarihi: 17.12.2017, saat: 23:00.

⁶⁰ Geniş bilgi için bkz.: Религиозное образование в Кыргызстане: Медресе нуждаются в срочной реформе. Доклад Булан института инноваций для укрепления мира. (2017). pdf. www.bulaninstitute.org. Erişim tarihi: 10.09.17, Saat: 20:15. Религиозная ситуация и религиозное образование в Кыргызстане: Анализ ситуации и предложения (Исследовательский отчет). Рук. проекта Суат Жебежи. Кыргызско-Турецкий Университет “Манас”, Факультет Теологии. Бишкек, 2014, s. 43-46. Salih Pay, M. Akif Kılavuz, “Kırgızistan’da Bir Din Eğitimi Kurumu: Medreseler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009 yıl, Cilt: 18, Sayı: 1, s. 247-278. pdf. dergipark.gov.tr/download/article-file/143706. Erişim tarihi: 10.09.2017, Saat: 20:20.

⁶¹ О свободе вероисповедания и религиозных организациях в Кыргызской Республике от 31 декабря 2008 года № 282. Статья 6, пункт 5. <http://religion.gov.kg/wp-content/uploads/.pdf>. Erişim tarihi: 10.09.2017, Saat: 20:25.

Sonuç

Kırgızistan okullarında din öğretiminin meşruiyeti konusu, ülkenin yeni bağımsızlığa kavuştuğu yıllardan beri konuşulmaktadır. Aktüel bir konu değere sahip olduğundan dolayı, bu konuyu ele almaya çalıştık. Bu amaçla din eğitiminin temelleri olan *insani, toplumsal, evrensel, kültürel, felsefi ve hukuki* temellerini tek tek ele alarak, “Niçin okulda din öğretimi?” sorusuna cevap bulmaya çalıştık.

İnsani temele göre, insanın tabiatında dini gerçeklik vardır. İnsanın varlığı, hayatın anlamı hakkındaki sorulara cevap bulmada, dinin verilerinden kullanmak kaçınılmazdır. Din duygusu hiçbir zaman yok olmaz, fakat yanlış veya eksik doyurulabilir. Bu yüzden, insanın din duygusunun doğru ve yeterli bir şekilde doyurulması çok önemlidir. Bu durum da, düzenli bir şekilde ve güvenilir kaynaklardan yapılan din öğretimi ile gerçekleşebilir.

Din öğretimi *toplumsal ve evrensel* temellere dayanmaktadır. Din, toplumsal ve evrensel bir vakıdır. İnsan toplumsal bir varlık olduğu için, toplumdaki gelişmeleri dikkate almak zorundadır. Ayrıca, çevresindeki insanların dinini bilmesi ve onlara saygı duyması toplumun birliği ve beraberliği açısından son derece önemlidir. Aynı şekilde, evrensel kriterlere göre de, hiçbir ülke dünyadan ayrı düşünülemez. Dünyada yaşananlar, her ülkeyi yakından ilgilendirmektedir. Bizim ülkemiz de dünya ülkelerinde din öğretimi alanında yapılan gelişmelerden haberdar olmakla beraber, bu konuda kendi istikametini daha net belirlemesi lazımdır.

Din, kültürün vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu gerçeğe, Kırgız kültürü açısından bakacak olursak, Kırgız halkının örf adetlerinde, deyimlerinde, atasözlerinde, şiirinde, edebiyatında, mimarisinde, konuşma tarzında, giyim kuşamında vb. alanlarda, İslami motifleri çok kolay fark edebiliriz. Hal böyle olunca, Kırgız halkının kültürel değerlerinin gelecek nesillere aktarılmasında ve geliştirilmesinde din öğretimi son derece önemlidir.

Her ülke iyi vatandaş yetiştirmeyi amaçlar ve bunun için kendi eğitim felsefesini bu amaca göre belirler. Eğitim felsefesini belirlerken, din öğretiminden de yararlanılabilir, çünkü din öğretimi de iyi insan yetiştirmeyi hedeflemektedir. Kırgızistan örneğinde gördüğümüz gibi, ülkenin eğitim felsefesinde bir ideoloji boşluğu kendini hissettirmektedir. Ülke ideolojisini geliştirme konusunda köklü çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bize göre, bu istikamette dini değerlerden yararlanılmalıdır. Dini ve milli değerlerin vatandaşlara kazandırılması ise, eğitim felsefesinin merkezini oluşturmalıdır.

Din öğretiminin hukuki temeline gelince, din öğretimi temel insani haktır. Kırgızistan Anayasası da vatandaşlara din ve vicdan özgürlüğünü tanımaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü, din eğitimi de içine almaktadır. Çünkü dinin gereklerini yerine getirmek için onun eğitimini

yapmak gerekir. Kırgızistan Anayasasında ve ülkenin imzasını attığı uluslararası anlaşmalarda din eğitime ve öğretimine ilişkin herhangi bir engel yoktur. Kırgızistan, demokrasiyi benimsemiş bir devlet olarak, vatandaşlarının din eğitimi ihtiyacını gidermelidir. Devletin geleceği ve güvenliği açısından, bu tür eğitimin devlet eliyle ilkokuldan lise son sınıfa kadar verilmesi zaruri bir ihtiyaçtır.

Kaynakça

- 21'inci Yüzyılda Türk Milli Eğitimi. (2001). Ed.: İzzet Çevik. Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi, Ankara.
- Altaş Nurullah. (2014). *Küreselleşme, Çokkültürlülük ve Din*. Din Eğitiminde Çağdaş Konular. Ed. Mustafa Köylü. İstanbul: Dem Yayınları.
- Armaner Neda.(1980). *Din Psikolojisi*, Ankara: Ayyıldız Matb.
- Aydın Mehmet Zeki. (2002). “Avrupa Ülkelerinde Din Öğretimi ve Türkiye ile Karşılaştırılması”. *Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu, 26-27 Mayıs, 2001, Adapazarı*. Ed.: Suat Cebeci. İstanbul: Değişim Yayınları, (ss. 80-93).
- Aydın Muhammet Şevki. (2011). *Açık Toplumda Din Eğitimi: Yeni Paradigma İhtiyacı*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ayhan Halis. (1997). *Din Eğitimi ve Öğretimi*. İstanbul.
- Başgil A. Fuad. (1991). *Din ve Laiklik*, 6. Baskı, İstanbul.
- Bilgin Beyza. (2001). *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara.
- . (1992). “Eğitimin Temellerinden Biri Olarak Din Eğitimi”. *Din Eğitimi Dergisi*. MEB Yayınları, Sayı: 33, Mart.
- Bolay Süleyman Hayri ve Türköne Mümtazer. (1995). *Din Eğitimi Raporu*. Ankara: Ankara Merkez Imam-Hatip Lisesi Öğrencileri ve Mezunları Vakfı.
- Cebeci Suat. (2015). *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Comte Auguste. (1896). *The Positive Philosophy*. Vol: II, Trs and Ed.: By Harriet Martineau. London: Bell.
- Çokkültürlülük: Eğitim, Kültür ve Din Eğitimi*. (2006). Ed.: Recep Kaymakcan. İstanbul: Dem Yayınları.
- Dağ Hilmi. (2016). *Manas Destanında Tasavvufi Muhteva*. Lisans Bitirme Tezi. KTMÜ, İlahiyat Fakültesi (İslam Bilimleri Bölümü).
- Dam Hasan. (2011). *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*. Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi. Ed.: Köylü Mustafa. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Doğan Recai ve Tosun Cemal. (2002). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*. Ankara: Pegem A Yayınları.
- Dower John W. (1986). *War Without Mercy: Race and Power in the Pacific War*. New York: Pantheon Books. c. xii, 399. <https://docs.google.com/file/d/0B-5-JeCa2Z7hMlVU29Vc21PLVv/edit> Erişim tarihi: 17.05.2018, Saat: 15:05.
- İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17444?cl=ru>. Erişim tarihi: 17.12.2017, Saat: 23:15.
- Kızılabdullah Yıldız ve Yürük Tuğrul. (2017). “Din Eğitimi ve Öğretiminin Temelleri”. *Din Eğitimi*. Ed.: Köylü Mustafa, Altaş Nurullah. İstanbul.
- Köylü Mustafa, Turan İbrahim. (2014). *Karşılaştırmalı Din Eğitimi*. Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Köylü Mustafa. (2011). *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*. Ed.: Mustafa Köylü. Ankara.
- Köylü Mustafa. (2014). “Ruh Sağlığı ve Din Eğitimi”. *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*. Ed.: Mustafa Köylü. İstanbul.
- Köylü Mustafa. (2017). “Batı Ülkelerinde Din Eğitimi: Genel Bir Bakış”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 4. (ss. 223-245).
- Mırzabaev Mametbek. (2009). *Kırgızistan’da Din-Devlet İlişkileri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Soyolojisi Anabilim Dalı.
- Miller Harriet Millian. (1966). *The Preparation for Teaching Religion in The Public Schools*. Dissertation for the Degree Doctor of Philosophy. Ohio State University, United Theological Seminary. Dayton. Ohio. University Microfilms, Inc., Ann Arbor, Michigan.
- Öcal Mustafa. (2015). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve Öğretim Yöntemleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat Yayınları.
- Pay Salih, Kılavuz M. Akif. (2009). “Kırgızistan’da Bir Din Eğitimi Kurumu: Medreseler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 1, s. 247-278. pdf. dergipark.gov.tr/download/article-file/143706. Erişim tarihi: 10.09.2017, Saat: 20:20.
- Peker Hüseyin. (1991). *Din ve Ahlak Eğitiminin Psikolojik ve Metodik Esasları*, Samsun: Eser Matbaası.
- Priorities in Religious Education: A Model for the 1990’s and Beyond*. (1990). Ed.: Brenda Watson. London: The Falmer Press.

- Religious Education in Public Schools: Study of Comparative Law Yearbook of the European Association for Education Law and Policy*. (2006). Ed. José Luis Martínez López-Muñiz, Jan De Groof, Gracienne Lauwers. Volume VI. Dordrecht, Netherlands: Springer Publishing Company.
- Selçuk Mualla. (1997). “Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri-Zihin Gelişimi Açısından Bir Deneme”. *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4. İstanbul, (ss.145-158).
- Source List and Detailed Death Tolls for the Primary Megadeaths of the Twentieth Century: <http://necrometrics.com/20c5m.htm>. Erişim tarihi: 21.058.2018, Saat: 8:50
- Teaching Religious Education: Primary and Early Years RE in England and Wales (The Law, the Curriculum and Attainment Targets)*. (2008). Contr.: Elaine McCreery, Sandra Palmer & Veronica Voiels. London: Learning Matters Ltd. Publishing Company. <http://dx.doi.org/10.4135/9781446278604.n1>. Erişim Tarihi: 12.12.2017, Saat: 17:05.
- Tosun Cemal. (2002). *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara.
- Yıldız Naciye. (1994). *W. Radlow'un Derlediği Manas Destanındaki Kırgız Kültürü ile İlgili Tesbitler ve Değerlendirmeler*. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- . (2017). Manas Destanı'nda Dinî Şahsiyetin Efsanevi Şahsiyete Dönüşmesi: Ebu Nasır Samânî'den Aykoco'ya. *Millî Folklor*, Sayı 115. (ss. 119-132). <http://www.millifolklor.com>, Erişim Tarihi: 22.05.2018, Saat: 12:20.
- Yılmaz Hüseyin. (2003). *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*. İstanbul.
- Yusubov Elvin. (2016). *Kırgızistan'da Din Eğitimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı (Din Eğitimi Anabilim Dalı).
- Абдрашев А. Б., Эшиев А.К. (2015). “Патриоттук аң-сезимди өнүктүрүүдө билим берүү саясатынын ролу”. *Известия ВУЗов Кыргызстана*, № 9.
- Байгазиев Советбек. (2009). *Азыркы мектептеги тарбия: максаты, мазмуну жана технологиясы*. Бишкек, Гүлчынар.
- Галимова Е. В. (2006). “Сравнительный анализ гражданского образования в Кыргызстане и США”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Cilt 8, sayı 15.
- “Дин маданиятынын тарыхы” аттуу пилоттук курстун жыйынтыгы боюнча тегерек отурум жана семинар өткөрүү жөнүндө 17.02.2017. КР Президентине караштуу дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясынын расмий баракчасы. <http://religion.gov.kg/KY/2017/02/17/дин-маданиятынын-тарыхы-аттуу-пил/>. Erişim tarihi: 03.11.17, Saat 16:20.
- Жолалиева Ж. Т.. (2013). *Түркиянын жана Кыргызстандын негизги орто мектеп программаларындагы гуманитардык сабактардын окуучуларды атуулдукка тарбиялоо мүмкүнчүлүктөрү*: Магистрдик диссертация. Кыргыз-Түрк Манас Университети Коомдук Илимдер Институту, Педагогика бөлүмү, Бишкек.
- Жумабаева Г. А. (2013). *Адамзаттын рухий өнүгүүсүндө диний билимдин ролу (Окуучулар, ата-энелер үчүн методикалык колдонмо)*. И. Арабаев атындагы КМУ, Бишкек.
- Закон Кыргызской Республики от 30 апреля 2003 года № 92 «Об образовании». <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru>. Erişim tarihi: 01.12.17, Saat: 10:00.
- Мусина, Д. С. (2016). *Педагогические условия формирования гражданско-патриотической компетентности педагогов внешкольного дополнительного образования*. автореф. дис. ... канд. пед. наук. Кыргызская Академия Образования Кыргызский Государственный Университет имени И. Арабаева, Нарынский Государственный Университет имени С. Нааматова, Бишкек.
- . (2016). “Повышение квалификации педагогов дополнительного образования Кыргызской Республики как важный фактор усиления гражданско-патриотического воспитания детей и подростков (на материале деятельности РУМЦЭВ “Балажан”)”. *Вестник КРСУ*. Том 16, № 8.
- Конституция Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года. www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/87546/100422/F1508978012/KGZ87546.pdf. Erişim tarihı: 22.05.2018, Saat: 12:45.
- О проведении академического семинара “Методологические подходы в предоставлении религиозного и религиозного образования: международный опыт и Кыргызстан”. 30.06.2017. Официальный сайт Государственной комиссии по делам религий при Президенте КР. <http://religion.gov.kg/KY/2017/06/30/o-проведении-академического-семинара>. Erişim tarihi: 03.11.17, Saat 16:00.
- О свободе вероисповедания и религиозных организациях в Кыргызской Республике от 31 декабря 2008 года № 282. <http://religion.gov.kg/wp-content/uploads/2016/09.pdf>. Erişim tarihi: 10.09.2017, Saat: 20:25.

- Религиозная ситуация и религиозное образование в Кыргызстане: Анализ ситуации и предложения (Исследовательский отчет). (2014). Рук. проекта Жебежи Суат. Кыргызско-Турецкий Университет “Манас”, Факультет Теологии. Бишкек.
- Религиозное образование в Кыргызстане: Медресе нуждаются в срочной реформе. Доклад Булан института инноваций для укрепления мира. (2017). pdf. www.bulaninstitute.org. Erişim tarihi: 10.09.17, Saat: 20:15.
- Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование. (2001). Под общей редакцией Г. Ф. Кривошеева. Москва: «Олма-Пресс».
- Панков В. В. (2000). *Формирование гражданских качеств учащихся средствами дисциплин общественно- исторического цикла*. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. Бишкек: КИО.
- Школьникам будут преподавать историю религии www.gezitter.org/society/52713. Erişim tarihi: 10.09.2017, Saat: 15:05.